

ՌՈՒՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մաս II
(11-15-րդ դարեր)

Հոդվածում ներկայացվում են հայերի ու Հայաստանի մասին նորահայտ հիշատակություններ, տեղեկություններ ռուսական պատմագիտական աշխատությունների և տարեգրության մեջ՝ շարունակելով համանուն վերտառությամբ հոդվածի առաջին մասի ժամանակագրական տրամաբանությունը: Ռուսական աղբյուրների հարուստ փաստագրական նյութի հիման վրա հայոց պատմության մեջ հանրահռչակ հարցերն այլ անկյան տակ են վերլուծվում, ինչը երևան է հանում այսրկովկասյան տարածաշրջանի դերի կարևորությունը ռուսական հարավ-արևելյան քաղաքական կողմնորշման գործում դեռ 11-15-րդ դարերում՝ արտաքին տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ սաղմնային փուլից դուրս գալուց:

Հոդվածի շրջանակներում առաջադրված խնդիրների ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են ընդհանուր գիտական՝ դիալեկտիկական, տրամաբանական, պատմական, ինչպես նաև մասնավոր կամ հատուկ մեթոդներ, որպիսիք են պատմահամեմատական, վերլուծական, վիճակագրական, համակարգակառուցվածքային մեթոդները:

Բանալի բառեր. զինական համագործակցություն, հայ-ռուսական հարաբերություններ, Ռուսիա, արտագաղթ, առևտրային հարաբերություններ, վաճառականություն, ճանապարհորդներ:

Շարունակելով նյութի ժամանակագրական տրամաբանությունը՝ ներկայացնում ենք 10-րդ դարի վերջերից ու 11-րդ դարի սկզբից ռուս-հայկական շփումների նոր եզրագծերը:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների դրվագներից են զինական շփումները դեռ 10-րդ դարի վերջերին ու 11-րդ դարի սկզբներին, երբ Բյուզանդիայի Մակեդոնական դինաստիայից ծագումով հայ կայսր Բարսեղ (Վասիլ) II Բուլղարասպանը (963-1025թթ.)¹ ռուսների մեծ իշխան Վլադիմիրից 6000-անոց զորաջոկատ զինական օգնություն է ստանում կապաղովկիական ծագմամբ հայ Վարդա Ֆոկայի² ապստամբությունը ճնշելու համար՝ դրա դիմաց Վլադիմիր Սվյատոսլավիչին

¹ **Васильев А.А.**, Происхождение императора Василья Македонянина, «Византийский временник», т. XII, выпуск 1-4, СПб, 1906, с. 154-155 (592 стр.). **Charanis P.**, The Armenians in the Byzantine Empire, Found Calouste Gulbenkian, Lissabon, 1963, p. 34-35.

² **Каждан А.П.**, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв., Ереван, 1975, с. 73. Տե՛ս նաև **Литаврин Г.Г.**, История Византии, т. 2, М., 1967, с. 217-218.

կնության տալով իր քրոջը՝ Աննային³։ Ռուսական ջոկատի Հայաստանում գտնվելու մասին ռուսական աղբյուրներում որևէ տեղեկություն չի գտնվել, քանի որ ռուսական զորախմբի մասին ռուսական աղբյուրագիտական և պատմագիտական գրականության մեջ անդրադարձ է կատարվում ռուս-հունական պայմանագրերն ի կատար ածելու հարցերի շրջանակներում։ Իսկ ահա հայ պատմագիրներից Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը ռուսաց «հետեակային մարտիկներ»-ին անդրադառնում է «հունաց բանակում» տեղի ունեցած միջադեպի մասին խոսելիս. «ՆԽԹ, չորս հարյուր քառասունինը»՝ 1000 թվականին, առնելով Դավիթ կյուրապաղատի մահվան գույժը, Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքից Մելիտինեով, Ադձնիքով հասնելով Տայոց աշխարհի, Հավիճ լեռան ստորոտում կյուրապաղատության պաշտոնը «Ափխագաց Բագրատ թագաւորին» հանձնելուց հետո՝ բյուզանդական Վասիլ կայսրը մեկնում է և հենց նույն օրը «Ռուգաց հետեակագնդերից մեկում» ձիուն կերակրելու խոտի մի աննշան պատճառով «սաստիկ կռիվ է բռնվում» վրացիների հետ՝ «ռուգաց ամբողջ ազգը՝ այնտեղ գտնվող զինվորները, շարժվում են նրանց դեմ կռվելու», իսկ վրացիներին օգնության են գալիս «Տայոց բոլոր իշխաններն ու ազատանին»։ Հետաքրքիր է, որ պատմագիրը ստույգ մատնանշում է ռուսական զորքի թիվը և Հայաստանում գնտվելու պատճառները. «...այնտեղ կային վեց հազար հետեակային մարտիկներ, նիզակներով և ասպարներով զինված, որոնց Վասիլ թագավորն էր խնդրել ռուսական թագավորից, երբ որ յուր քրոջը նրան կնության էր տվել, և դա նույն ժամանակ էր, երբ որ նրանք Քրիստոսի հավատն ընդունեցին»⁴։ Ընդ որում, Ռուսիայում քրիստոնեական հավատի արմատավորման, տարածման և ժողովրդայնացման համար՝ նույն այդ Աննա թագուհին⁵, եղբոր միջորդությամբ, իր հետ Ռուսիա տարավ «հույն, հայ քահանաներ, եպիսկոպոսներ և մետրոպոլիտ», ինչպես նաև եկեղեցաշինության համար ճարտարապետներ ու արհեստավորներ, որոնց մեջ ևս կային հայեր⁶։

11-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ-ռուսական շփման ևս մի դրվագ հետաքրքիր մանրամասներով ներկայացնում է ռուս բյուզանդագետ, ակադեմիկոս Վ. Գ. Վասիլևսկին իր «Византия и печенеги; Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе; О варяго-руссах» աշխատության մեջ⁷. «1021 թվականին Վասիլի 2-

³ *Дяль III., История Византийской империи, перевод с франц. А.Е.Рогинской, М., 1948, с. 83-84.*

⁴ *Всеобщая история Степаноса Таронского, Асогика по прозванию, писателя XI столетия. Переведена с армянского и объяснена Н.Эминым. М. 1864. С. 200.*

⁵ *Աննային տարեգրության մեջ «իշխանուհի» անվանատիտղոսի փոխարեն շարունակում էին մեծարել «թագուհի-կայսրուհի» տիտղոսով՝ պահպանելով կայսրական ընտանիքից սերած լինելու պատիվը. ընդ որում, նա միակն էր ռուս իշխանների կանանցից, ով կրում էր այդ տիտղոսը մինչ Բվան Ահեղը, ում օրը և ումից հետո սկսեցին ռուսական տրիարկալների կանանց «թագուհի» կոչել։ Տե՛ս՝ Устав князя Владимира Святославича о десятинах, судах и людях церковных, Оленинска редакция, Российское законодательство X – XX веков: Законодательство Древней руси, т. 1, М., 1984, с. 139-140.*

⁶ *Розен В.Р., Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхи Антиохийского, СПб, 1883, с. 197-199, 217.*

⁷ *Василевский В.Г., Труды: Византия и печенеги; Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе; О варяго-руссах, т. 1, СПб, 1908, с. 210-221.*

րդ կայսրը կրկին Հայաստանում էր...Վասիլի 2-րդը հայտնվեց Հայաստանի և Վրաստանի սահմաններին Հունական ողջ զորքով և զգալի թվով օտարազգիներով»⁸: Բյուզանդական կայսրի Հայաստանում հայտնվելու պատճառը «այստեղ անբար-յացական զործողություններն էին» Վրաստանի՝ Աբխազիայի և Քարթլիի թագավոր Գեորգի (Գուրգեն) 1-ին Բագրատունու (1014-1027թթ.) կողմից, ով սասանել էր բյու-զանդական շահերը՝ գրավելով հարևան մի շարք մարզեր: Այս միջադեպն իր հանգու-ցալուծումը ստացավ, երբ «կայսրի ռուսական գնդերը հարձակում գործեցին, փրկվել հաջողվեց վրացական բանակի չնչին թվով զինվորների միայն»⁹: Վ.Գ.Վասիլևսկին որպես աղբյուր օգտագործել է նաև հայ պատմագիր Արիստակես Լաստիվերցու (1002-1080թթ.) «Պատմութիւն»-ը, որտեղ պատմիչը վերոհիշյալ դեպքերին երկու (Գ,Դ) գլուխ է հատկացնում՝ հաղորդելով, որ դրանք տեղի են ունեցել հայոց 471 (1022) թվականի սեպտեմբերի 11-ին «Շաղփա կոչված վայրում», սակայն Հայաստան եկած հունական (բյուզանդական) բանակի կազմում ռուսների՝ «փռանգներ» այս իրադարձությունների շրջանակներում պատմիչը չի հիշատակում:

1042 թվականին Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու թոռ վրացական արքա Բագրատ 4-րդի (1027-1072) զորքերի կազմում հայերը՝ Վարյագների պահակախմբի շարքերում ընդգրկված ռուսների հետ միասին, մասնակցել են Կլադեկարիի կառավարիչ ապստամբ Լիպարիտ 4-րդի դեմ Սասիրեթի ճակատամարտին:

1054 թվականին հայ-ռուսական զորքերը համատեղ պայքարում էին սելջուկյան սուլթան Տուղրիլ բեկի (1038-1063) դեմ, ուր հայերի զինական տաղանդը չէր վրիպել ռուսների ուշադրությունից. նրանք հայերին համարում էին անձնուրաց, քաջ, ռազմարվեստին տիրապետող զինվորներ և դեռևս 11-րդ դարում արդեն հայկական զորքեր էին հրավիրվում Ռուսիա՝ թշնամու դեմ պայքարելու համար¹⁰:

Պետականության կորուստը, սոցիալ-տնտեսական դժվար կացությունը արտագաղթի պատճառ են դառնում, ինչը զանգվածային բնույթ է ստանում քոչվորների՝ սելջուկ-թուրքերի արշավանքների շրջանում: Արտագաղթն ուներ երկու հիմնական ուղղություն. հարավ՝ դեպի Կիլիկիա, և հյուսիս՝ դեպի Ղրիմ: Ա. Լ. Յակոբ-սոնը ենթադրում է, որ Ղրիմի թերակղզի հայերը բնակության տեղափոխվում են 13-րդ դարում, իսկ Ղրիմի առաջին՝ Կաֆայի հայկական գաղթավայրի հիմնադրումը թվագրում է 14-րդ դարով՝ ոչ ուշ քան 1316թ.¹¹: Արդեն 14-րդ դարի վերջին քառորդում հայերը բավական մեծաթիվ էին Ղրիմում, այնպես որ Ղրիմի հայերը Մամայ խանի (1361-1380թթ.) հարկադրանքով ընդգրկվել էին Ռուսիայի դեմ արշավող զորքի կազմում. «6888 թվականի»¹² ամռանը Հորդայի պիղծ իշխան Մամայն իր իշխանների հետ հարձակվեց ռուսական հողի վրա, և նրա հետ էին Բեսերմենները և Հայերը,

⁸ Նույն տեղում, էջ 211:

⁹ Նույն տեղում, էջ 211-212:

¹⁰ *Атаджанян И.А., Из истории русско-армянских взаимоотношений с X по XIII века, Ереван, 2006, с. 40-41.*

¹¹ *Якобсон А.Л., Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры, Изд. «Наука», Москва-Ленинград, 1964, с. 96, 109, 111, 116.*

¹² Գրիգորյան տոմարով՝ 1380 թվական:

Չերքեզները...»¹³: Հայերը շուտով թերակղզու հարավ-արևելքից տարածվում են դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Խերսոն, Կաֆա (այժմյան Թեոդոսիան), Թավրիդ՝ վենետիկցիներից և հույներից հետո դառնալով երրորդն արհեստագործության և առևտրի մեջ, իսկ Ղրիմի Սուդակ քաղաքն ընդհանրապես անվանում էին «Մերձծովյան Հայաստան»¹⁴:

Չնայած պարբերական դարձած քոչվորական հարձակումներին, առևտրային հարաբերությունները շարունակում էին 12-13-րդ դարերում. «անգամ Թաթարական արշավանքը Վոլգայով առևտրի աշխուժացում առաջացրեց»¹⁵: Ռուսիայի առևտրական նավերը շարունակում էին նավարկել Վոլգայի հոսանքով, «իսկ այդ նույն ժամանակ Վոլգայով գնում էին Թաթարական, Հայկական, Բուլղարական նավեր...»¹⁶: Հայ վաճառականների մասին հիշատակությունները, տեղեկություններն անհամեմատ հաճախակի են դառնում 14-րդ դարին վերաբերող պատմագիտական նյութերում, ինչը խոսում է հայ-ռուսական արդեն կայուն առևտրային կապերի մասին: Հայերը, օտարերկրյա վաճառականների միջնադարյան առևտրի «կանոնների» համաձայն, պարտավոր էին բնակվել քաղաքի (Նիժնի Նովգորոդ, Պսկով) հիմնական սահմաններից դուրս՝ հարակից արվարձաններում¹⁷, ինչը մի կողմից գոյուշավորություն էր օտարերկրյա վաճառականների հանդեպ, մյուս կողմից էլ՝ վտանգավոր էր հենց վաճառականների համար: Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում հայ առևտրականների հետ կապված մի միջադեպի է անդրադառնում հին ռուսական քաղաքացիական իրավունքի դոկտոր, պատմաբան Ի.Դ.Բելյանը «Рассказы из Русской истории. (Кн.2) История Новгорода Великого отъ древнейших временъ до падения» աշխատության մեջ. 1366 թվականին պովոլնիկների¹⁸ արշավախումբը՝ Նովգորոդի երիտասարդ բոյար Ալեքսանդր Ավագունովիչի գլխավորությամբ, հասնում է մինչև բուլղարական Ժուկոտին քաղաքը, գրավում այն, «իսկ վերադարձի ճանապարհին ներխուժում է Նիժնի Նովգորոդ, այնտեղ ծեծի է ենթարկում Թաթարական, Հայկական և Բեսերմենական¹⁹ բազմաթիվ վաճառականների, նրանց ապրանքները թալանում է, իսկ նավերը՝ որոշները խորտակում է, որոշները՝ վառում»²⁰: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ Մոսկովյան իշխան Դմիտրի I Իվանովիչի (1359-1389թթ.) զայրույթը մեղմելու համար Նովգորոդյան պատվիրակությունը համոզում էր նրան, որ «թալանել

¹³ **Попов А.Н.**, сборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции, Тип. А. И. Мамонтова и К, Москва, 1869, с. 58.

¹⁴ **Кулаковский Ю.А.**, Прошлое Тавриды, тип. Товар.И.Н.Кушнерев, Киев, 1906, с. 103., **Якобсон А.Л.**, Средневековый Херсонес XII-XIV вв., Изд. «Наука», Москва-Ленинград, 1960, с. 105, 119., **Григорян В.**, История армянских колоний Украины и Польши, Изд. АН Армянской СССР, Ереван, 1980, с.49, 51, 208.

¹⁵ **Кондраков Н.П.**, Русскиеклады: исследование древностей великокняжеского периода, Изд. Императорской археологической комиссии, СПб, 1896, с. 28.

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ **Кулишер И.М.**, История русского народного хозяйства, т. 1, Москва, 1925, с.32.

¹⁸ Պովոլնիկներ – Հին Նովգորոդի «ազատ» բնակիչներ, ովքեր մտնում էին զինված դրուժինաների մեջ, որոնք զինվում էին Նովգորոդյան վաճառականների և բոյարների կողմից, զբաղվում էին թալանով և առևտրով:

¹⁹ «Բեսերմեն» կամ «բեսերման» Հին Ռուսիայում սկզբից անվանում էին թաթարներին, ապա թաթար հարկահավաքներին, իսկ լայն գործառնամբ այդ տերմինը օգտագործում էին «այլադավան» իմաստով:

²⁰ **Беляев И.Д.**, Рассказы из Русской истории.Кн.2: История Новгорода Великого отъ древнейших временъ до падения, Москва, 1964, с. 450.

են միայն այլահավատներին, և Մոսկովյան հյուրերին չեն էլ դիպել, իսկ իշխանը գոհ այդ բացատրությունից, հետ նահանջեց...»²¹: Եզրակացությունն ակնհայտ է՝ մինչև 14-րդ դարը Հին Ռուսիայի տարածքում հայ վաճառականների անվտանգությունը երաշխավորող ոչ մի պայմանավորվածություն չկար. չնայած ռուսների հետ նույն դավանանքի լինելու հանգամանքին՝ նրանք իրավական նույն աստիճանակարգում էին, ինչ, օրինակ, թաթարները, այնինչ, նույն այդ ժամանակաշրջանում Լեհաստանում հայ վաճառականներն ունեին տեղացիներին հավասար իրավունքներ և «հայերին թույլատրվում էր դատվել տեղի բոլոր օրենքներով»²²:

Մոնղոլական կայսրության ժամանակաշրջանում հայերը, զուրկ սեփական պետությունից ու սփռված տարբեր երկրներում, ոչ միայն աշխույժ առևտրային հարաբերություններ ունեին Հյուսիսի հետ, այլև եվրոպացիների հետ զուգահեռ անմաս չէին միասնորենական առաքելություններից: Այս մասին բացի գրավոր տեղեկություններից կան վավերագրական նյութեր²³, ինչպես, օրինակ, հայատառ տապանաքարերը Վոլգայի վրա գտնվող Բուլդար քաղաքում²⁴:

Ռուս եկեղեցական պատմաբան, հնագետ Ս.Ա.Բելոկուրովի «Сношение России с Кавказом» աշխատության մեջ հանդիպում ենք հետաքրքիր վերլուծության առ այն, որ 15-րդ դարում անհամեմատ ընդլայնվում են «ժողովրդական գիտելիքները Կովկասյան արևելքի երկրների ու քաղաքների մասին»²⁵: Հեղինակը, խոսելով մոնղոլական արշավանքների ավերիչ հետևանքների մասին, միաժամանակ ընդգծում է, որ «Հորդայի շնորհիվ» ռուսներն «էապես հանդիպեցին» Կովկասի ժողովուրդների հետ, ծանոթացան նրանց կենցաղին, Կովկասյան ժողովուրդներն էլ իրենց հերթին նոր հանգամանքներում առավել սերտ շփումներ հաստատեցին ռուսների. «Իրենց հերթին Կովկասյան ժողովուրդները, որոնք նվաճվել էին մոնղոլների կողմից, մասնակցում էին Թաթարների արշավանքներին, այդ թվում՝ դեպի Ռուսիա»²⁶:

Եվ այսպես, 11-ից մինչև 15-րդ դարը ձևավորված և հիմնավորված Հին Ռուսիայի հայկական գաղթավայրերը ոչ միայն պահպանում էին կապը մայր հայրենիքի հետ, այլև դառնում են հայ-ռուսական կապերի կարևոր օղակներ՝ ստանալով ինքնավար համայնքների իրավունքներ: Ռուս պատմաբան, սլավոնագետ, հնագետ Բ.Ա.Լիննիչենկոն իր «Черты из истории сословий в Юго-западной (Галицкой) Руси XIV-XV в.» հիմնարար աշխատության մեջ ոչ միայն մանրակրկիտ անդրադառնում է Ռուսիայում հայերի իրավունքներին, հայկական գաղութների կարգավիճակին, այլև համապարփակ գնահատական է տալիս հայ-ռուսական առևտրատնտեսական հարաբերություններում հայերի կատարած դերին. «Միջնադարյան ժամանակաշրջանում Ռուսիայի քաղաքների պատմության մեջ հայերին բավականին երևելի տեղ է

²¹ Նույն տեղում:

²² **Март Н.Я.**, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, с. 47.

²³ **Бартолд В.В.**, История изучения Востока в Европе и России: Лекции, СПб, 1911, с.75.

²⁴ **Бартолд В.В.**, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, с. 63.

²⁵ **Белокуров С.А.**, Сношение России с Кавказом. Материалы изъятые из Масковского главного архива Министерства иностранных дел, выпуск 1-ый, 1578-1613гг., Москва, 1889, с. 7-8.

²⁶ Նույն տեղում:

պատկանում: Առանց չափազանցության կարելի է անդել, որ Հարավային Ռուսիայի խոշոր առևտրային կենտրոններն իրենց հարստության, փայլի և նշանակության համար հիմնականում պարտական են հայերին: Շնորհիվ այդ տոկուն, ճարպիկ և ձեռներեց ժողովրդի հարավ-ռուսական առևտրային կենտրոնները դարձան միջնորդներ Արևելքի և Արևմուտքի միջև առևտրում»²⁷: Արևելքի առևտրային ճանապարհներին ու կենսաձևին քաջածանոթ լինելով, արևելյան լեզուներին ու զինական արվեստին լավ տիրապետելով, «անձնական քաջությունից զուրկ չլինելով»²⁸, հայերն արագ հանձն առան Արևելքի և Արևմուտքի միջև ցամաքային առևտուրը, իսկ Ղրիմում իտալացիների գաղութի անկմամբ «այն իրենց ճարպիկ ձեռքերում կենտրոնացրին»²⁹:

Եթե Բյուզանդական տիրապետության, սելջուկների ոտնձգությունների, թաթար-մոնղոլների արշավանքների հետևանքով Հայաստանը թուլանում է և մասնատվում, ապա դրան զուգահեռ Ռուսաստանում միավորվում են ֆեոդալական մասնատվածության շրջանում մեկուսացած առանձին իշխանությունները, ստեղծվում է կենտրոնացված պետություն: Ռուս պատմաբան Մ.Ն.Կարամզինը նկատում է, որ այս շրջանում Ռուսիան անվտանգ է համարվում օտարագրի վաճառականության, այդ թվում և հայերի համար. «Վաճառականները խաղաղ ճանապարհորդում էին... Հույները, հայերը, հրեաները, մորավները, վենետիկցիները ապրում էին Կիևում, հրապուրված ապրանքների մեծաքանակությամբ և ռուսների հյուրընկալությամբ, վերջիններս թույլատրում էին նրանց դավանքը և հանդիսավորությամբ պատարագներ անելու, միայն չլիճել հավատի հարցերի շուրջ»³⁰: Ոչ միայն հայրենիքից արտագաղթող հայերն էին նախընտրում բնակություն հաստատել օրեցօր հզորացող Ռուսիայի զարգացող, խոշորացող հայկական համայնքներում, այլև ռուս իշխանականներն իրենց հերթին ի դեմս հայերի տեսնում էին օրինապահ, «իրենց իսկ կամոք գանձարանին զգալի եկամուտներ վճարող, հավատարիմ և սիրալիր»³¹ հպատակների. «Իշխան Դանիլը³², ամրացնելով իր քաղաքները, բնակեցնում էր դրանք գերմանացիներով, լեհերով, հայերով, հրեաներով, որը չէր կարող ազդեցություն չունենալ երկրի ապագա ճակատագրի վրա»³³: Ստեղծված իրավիճակը հակասական ու երկակի էր. մի կողմից՝ հայրենիքից դուրս զարգացող համայնքներում անվտանգ ու բարվոք կյանք գտնելու նպատակով հայությունը հեռանում էր պատմական հայկական հողերից, արտագաղթում՝ հայերնիքը զիջելով քոչվոր ցեղերին, մյուս կողմից՝ հայրենիքում դժվարին կացության մեջ ապրող հայության մոտ հույս է ծագում հայ համայնքների և նրանց հովանավոր պետությունների միջոցով ազատվել օտարի լծից: Ռուսահայ գաղութների տնտեսապես հզորացումը, հայրենիքի հետ կապերի աշխուժացումը

²⁷ Линниченко И.А., Черты из истории сословий в Юго-западной (Галицкой) Руси XIV-XV в., Москва, 1894, с. 219-220.

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Карамзин М.Н., История государства Российского, т. III, СПб, 1894, с. 123-124.

³¹ Линниченко И.А., указ. соч., с. 223.

³² Խոսրը Դանիլ Ալեքսանդրովիչ Մոսկովյան իշխանի (1277-1303թթ.) մասին է, Ալեքսանդր Նևսկու կրտսեր որդին, Ռյուրիկովիչների Մոսկովյան ճյուղի հիմնադիրը:

³³ Соловьев С.М., Сочинения, кн. II, Москва, 1988, с.183.

հնարավորություն են ընձեռում Ռուսաստանի հետ քաղաքական կապերի ստեղծման առաջին փորձերը կատարելու, նրա օգնությամբ հակաթուրքական ճակատ ստեղծելու համար, առավել ևս երբ թուրքերը Բյուզանդական կայսրությունը կործանելուց հետո 1475 թվականին մտնում են Ղրիմ՝ Կաֆա և Սուդակ՝ իշխանությունը Ղրիմում հանձնելով թուրքամետ Մենգլը Գիրեյին³⁴։ Թուրքական վտանգի առջև կանգնած էին Մոսկվայի և՛ թշնամիները, և՛ դաշնակիցները³⁵։

Ռուսիայի թագավոր Իվան 3-րդին (1440-1505թթ.) ուղղված 1483 տարով թվագրվող³⁶ «վրացական հողերի իվերական թագավոր Ալեքսանդրի»³⁷ նամակով առաջին փորձն է կատարվում քաղաքական կապ հաստատելու Ռուսիայի հետ³⁸՝ թուրք-պարսկական լծից ազատվելու նպատակով, ստանալու ռուսական «Մեծ ցարի և Մեծ տիրակալի» հովանավորչությունը³⁹, իսկ նման առաքելությունը զլուխ բերելու համար վրացա-կախեթական դեսպաններին «ընկերակցում էր» նուխեցի (շաքեցի) հայազգի վաճառական Խոզե (Խոջա) Մարումը⁴⁰։ Վրացական դեսպանությունը ռուսական կողմի մոտ պաշաճ հետաքրքրություն առաջացրեց մերձկասպյան տարածաշրջանի և Կովկասի ժողովուրդների հանդեպ, սակայն վերահաս ռուս-լիտվական պատերազմի պայմաններում (1487-1494թթ.) դաշնակցային հարաբերությունները «սուլթանի հետ դարձան անհրաժեշտություն մոսկովյան արտաքին քաղաքականության հաջողության համար»⁴¹։ 1483 թվականի այդ պատվիրալության առնչությամբ առկա հակիրճ, թերի տեղեկություններն, այնուամենայնիվ, մի քանի կարևոր позыв ունեն.

³⁴ *Տե՛ս մանրամասներ՝ Смирнов В.Г., Крымское ханство под верховенством Османской порты до начала XVIII века, СПб, 1886, с. 347-348.*

³⁵ *Базилевич К.В., Внешняя политика русского централизованного государства: вторая половина XV века, Москва, 1952, с. 414.*

³⁶ *Русский феодальный архив XIV- первой трети XVI, под ред. В.И.Буганова, Москва, 1987, с. 238.*

³⁷ *ПСРЛ, т. VIII (Продолжение летописи по воскресному списку), СПб, 1859, с. 224.*

³⁸ «Գրամոտայում» նշված է 6991 թվականը, այսինքն՝ 1483 թվական, չնայած հետագա աղբյուրներում հանդիպում ենք 7000 թվականը, այսինքն՝ 1492, սակայն վերջիններում վրացական դեսպանը հիշատակվում է Մուրատ անունով, իսկ նամակի պահպանված տեքստում դեսպանորդներ են «Նարիմանը, Դամիյանը» և «նրանց ընկերակցող Խոզե Մարումը»։ փաստացի սա վրացա-ռուսական քաղաքական հարաբերակցության գրավոր հիշատակված հայտնի առաջին փորձն է։

³⁹ *Базилевич К.В., указ. соч., с. 410.*

⁴⁰ Որոշ պատմաբաններ գտնում են, որ խոսքը Ալ-կոյունլուների տիրակալ Ուզուն Հասանի կողմից Վենետիկ ուղարկված դիվանագիտական առաքելության դեկավար, հայազգի վաճառական Խոջա Միրաբի մասին է (1406-1486թթ.) տես՝ **Հակոբյան Հ.**, Ուղեգրություններ. ԺԳ-ԺԶ դար (1253-1582), Հ, Ա, Երևան, 1932, էջ 156-213), սակայն մենք հնարավոր չենք համարում Խոջա Միրաբի 1483 թվականին Ռուսիայի մայրաքաղաք Մոսկվայում գտնվելը, քանի որ նախ՝ նրա մասնակցությամբ պատվիրակություն Վենետիկի Սիկկիո թագավորի մոտ ընդունելության էր 1470-1471թթ. և այնտեղից վերադարձել է Թավրիզ, ապա՝ 1483 թվականին Խոջա Միրաբը 80-ին մոտ տարիքն առած գառավալ ծերունի էր, երկարատև ճանապարհորդությունների համար անպատրաստ և ով 1486 թվականի մարտի 24-ին սպանվել է Թավրիզում թուրքի կողմից (տես՝ **Тер-Саркисянц А.**, История и культура армянского народа с древнейших времен до начала XIX в., М., Издат. РАН, 2008. С. 289, **Պապյան Ա.Ա.**, Ալ-Կոյունլուների պետությունը միջազգային հարաբերություններին ոլորտում և հայերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1993, էջ 106-107)։

⁴¹ **Теплов В.**, Русские представители в Царьграде (1496-1891), СПб, 1891, с. 2.

❖ այդ պահին Ռուսիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների ձևավորման նախաձեռնությունը գալիս է կովկասյան, մերձկասպյան ժողովուրդներից,

❖ արդեն իսկ շեշտադրվում էր Ռուսիայի հետ նույնադավան՝ քրիստոնյա լինելը՝ Իվան 3-րդին համարելով «քրիստոնեության հույս», նրան դիմելով «մեր հավատի ամրոց, ամենալուսաշող տիրակալ» մեծարանքով,

❖ օրեցօր հզորացող և իր արտաքին սահմաններն ընդարձակելու հավակնություններ ցուցաբերող Ռուսիան դիտարկվում է որպես «բոլոր տիրակալների ապավեն, օրենք և հույս», ինչը մատնանշում է Ռուսիայի հովանավորչությունը, օգնությունը հայցելու կանխատրամադրվածությունը:

15-րդ դարավերջում Կովկասի և մասնավորապես Հայաստանի առնչությամբ Ռուսիայի արտաքին քաղաքականության հետաքրքրությունների գնահատականն ամփոփված է խորհրդային պատմաբան Կ.Վ.Բազիլևիչի համապարփակ մեկնաբանության մեջ. «Իվան 3-րդի ազդու և հաջողակ քաղաքականությունը հարևան արևելյան ժողովուրդների մոտ առաջացրին Ռուսական պետության ուժի և հեղինակության աներկբա ընդունում, ճանաչում»⁴²:

Ռուսական տերության հզորացումը, սահմանների ընդարձակումը հարավում՝ Կազանի, Աստրախանի միացումը մի կողմից վտանգում էին Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանների անձեռնմխելիությունը, վտանգում արևելք-արևմուտք առևտրային ճանապարհները, Կազանի ու Աստրախանի իսլամադավանների հետ միավորման նպատակները, մյուս կողմից էլ հպատակ քրիստոնյաների մեջ օտար լծից ազատվելու հույսեր էին առաջացնում: Ռուսաց Իվան IV Ահեղ (1530-1584թթ.) ցարի օրոք Ֆեոդոր Իվանովիչ (1584-1598թթ.), Բորիս Գոդունով (1598-1605թթ.) թագավորների օրոք վրաց իշխանների նորանոր դիմումներին մասնակից էին նաև հայերի ներկայացուցիչները: Սա արդեն ռուս-հայկական հարաբերությունների ժամանակագրական և որակական նոր փուլի նախերգանքն էր:

ИСТОКИ РАЗВИТИЯ РУССКО-АРМЯНСКИХ ОТНОШЕНИЙ В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ. Ч. II (11-15-ые века) - ЭЛИНА МХИТАРЯН - В статье представляются редкие упоминания об армянах и Армении в русской летописи и в русских историографических трудах 11-15-ого веков, продолжая хронологическую логику первой части статьи с тем же названием. На основе богатого, вновь открытого материала русских источников, широко известные проблемы и вопросы армянской истории анализируются совершенно под другим углом, что и помогает выявить важность внешней политики Руси в Закавказье на восходе политической активности в этом регионе.

При изучении поставленных в рамках темы проблем использовались общенаучные методы, а также индивидуальные /частные/ или специальные методы - диалектические, логические, исторические, сравнительно-исторические, аналитические, статистические и системные.

⁴² *Базилевич К.В., указ. соч., с. 413.*

Ключевые слова: военное сотрудничество, армяно-русские отношения, Русь, эмиграция, торговые связи, миссионеры, торговцы.

THE ORIGINS OF DEVELOPMENT OF RUSSIAN-ARMENIAN RELATIONS IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY. P II (11-15 centuries) – ELINA MKHITARYAN -The article presents rare references to Armenians and Armenia in Russian chronicles and Russian historiographical works of the 11th-15th centuries, continuing the chronological logic of the first part of the article with the same title. Based on the rich, new material of Russian sources, well-known problems and issues of Armenian history are analyzed from a completely different angle, which helps to reveal the importance of Russian's foreign policy in the Transcaucasia at the dawn of political activity in this region.

In comprehensive research of problems, posed under the theme, have been used general scientific methods - dialectical, logical, historical, as well as individual / partial / or special methods, such as legal-comparative, comparative historical, analytical, statistical and systemic.

Keywords: military relations, Armenian-Russian relations, Rus', emigration, trade relations, missionaries, merchants.